

МОВОЗНАВСТВО

ЗОЯ ВАЛЮХ
(Полтава)

ВІДТОПОНІМНІ ПРИКМЕТНИКИ В ІСТОРІЇ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ключові слова: прикметник, словотворчий суфікс, топонім, словотвірний потенціал.

Одним із найважливіших джерел пізнання словотвірної системи української мови, її історії та основних закономірностей розвитку є руські літописи і твори юридично-ділової писемності – грамоти й акти, мова яких унаслідок свого призначення відображає живе мовлення східних слов'ян, відкриває доступ загальнонародній розмовній стихії.

Літописи містять надзвичайно різноманітну лексику. “Коли йдеться про слов'ян, Русь, місцеве життя, – зазначає Г.П. Півторак, – широко вживають східнослов'янські особові імена, назви польових і садово-городніх культур, хліборобську, скотарську, мисливську термінологію, назви різних видів їжі та іншу лексику, що не має церковнослов'янських еквівалентів” [6, с.169].

Пам'яткам ділової писемності властива насиченість юридичними термінами, побутовою лексикою, своєрідна стандартність фразеології та ін. Проте й літописи, і грамоти фіксують велику кількість географічних назв (топонімів), які дають змогу реконструювати не лише втрачені фрагменти незасвідченого писемними пам'ятками мовного стану, але й певною мірою віддзеркалюють світ людини Древньої Русі [5, с.16]. У названих джерелах широко представлена й система відтопонімних прикметників. Історія їхнього словотворення, яку розглядаємо у пропонованій статті, є важливим аспектом, без дослідження якого власне словотвірна система української мови не може претендувати на повноту.

Давні східнослов'янські пам'ятки засвідчують, що в XI-XIV ст. відтопонімні прикметники на всій території східних слов'ян утворювалися за допомогою найпродуктивнішого у їхньому творенні вокалічного суфікса *-ьск-*, який після занепаду зредукованих перетворився в консонантну морфему *-ск-* (варіантну *-еск-*). Цей суфікс, спільний для слов'янських, балтійських і германських мов, виник, на думку дослідників, спочатку при прикметниках від назв місцевості й указував на належність і походження, а згодом поширився на інші імена й набув більш загального значення [1, с.189; 4, с.192].

Географічні найменування, різні за семантикою та словотвірною структурою, зреалізовували свій дериваційний потенціал у відтопонімних прикметниках за допомогою суфікса *-ьск-(-ск-)*. Так, у давніх східнослов'янських пам'ятках засвідчені прикметники, твірною базою для яких послуговували безафіксні топооснови або основи географічних назв, що мають у своєму складі суфікси чи субморфи, пор.: *Русь*

– *русьські* (ПВЛ, 134), *Корсунь* – *курсунські* (ПВЛ, 339), *Муромь* – *муромські* (ПВЛ, 342), *Ростовь* – *ростовські* (ПВЛ, 361), *Черниговь* – *черниговські* (ПВЛ, 347), *Киевь* – *кыевські* (ПВЛ, 344), *Белоозеро* – *белозерський* (ПВЛ, 156), *Вышегородь* – *вышегородські* (ПВЛ, 336), *Новгородь* – *новгородські* (ПВЛ, 343), *Боголюбь* – *боголюбські* (ПВЛ, 350), *Переяславль* – *перяславські* (Гр 24), *Галичь* – *галицькі* (Гр., 32), *Холм* – *хольські* (Гр., 51), *Треполь* – *трепольські* (Гр., 52), *Коростень* – *коростеньські* (Гр., 78) та ін.

В основі продуктивного відтопонімного типу прикметників на *-ьск-* лежала словотвірна модель, яка не зазнала серйозної конкуренції з боку інших моделей, що функціонували в київську добу. Дослідження ж мови державних канцелярій, юридичних актів, державного листування засвідчило, що суфікс *-ьск-* був одним із найпродуктивніших засобів творення прикметників від географічних найменувань і в усному мовленні народу.

Особливістю мови прадавніх літописів було те, що книжники, перейнявши досвід своїх попередників – переписувачів старослов'янських текстів, досить часто вдавалися до поєднання старослов'янських (книжних) і розмовних елементів. Пор.: *градь* (ПВЛ 361) – *городь* (ПВЛ 379), *ночь* (ПВЛ 135) – *ночь* (ПВЛ 167), *Цесарь-градь* (наз. відм.) (ПВЛ 278) – *изь Цесарягорода* (род. відм.) (ПВЛ 278), *кладезь* – *колодезь* (НЛ 436) та ін.

Яскравим свідченням старослов'янського впливу на давньосхіднослов'янську писемну мову є вживання “старослов'янізованої” форми ад'єктивного суфікса *-ьст-* (*-ст-*). Пор.: *русьстѣи* (ПВЛ 134, 374), *рязаньстии* князи (НЛ 134), цисари *египетьстѣи* (ПВЛ 68), *черниговьстии* (ПВЛ 290), *ноугородьстии* (ПВЛ 67), *перяславьстии* (ПВЛ 198), *суздальстии* (ПВЛ 415, 418) та ін. Натрапляємо на деривати з цим словотворчим формантом, утворені й від апелятивних іменників, напр.: попове *городьстии* (НЛ 436), поставиша *заморьстии* церков (НЛ 357), сынова *человечьстии* (НЛ 298).

В.О. Горпинич спостеріг, що форми на *-ьст-* трапляються звичайно тільки в літописах, у грамотах і актах їх немає, за винятком кількох прикладів у “Духовних грамотах XIV ст.”. Не вживаються вони і в “Слові о полку Ігоревім” [2, с.142]. Це є безсумнівним свідченням того, що “старослов'янізована” форма суфікса (*-ьст-*) була властива лише мові церковників, в усному ж мовленні народу вона відсутня. Проте ад'єктиви на *-ьст-* навіть у літописних джерелах становлять меншість, виступаючи стилістичними варіантами до східнослов'янських форм на *-ьск-* (*-ск-*)-*ьи*. Пор. *угорьстии* (ПВЛ 136) – *угорьські* (ПВЛ 136), *курсуньстии* (ПВЛ 71) – *курсуньські* (ПВЛ 75), *ростовьстии* (ПВЛ 170) – *ростовьські* (ПВЛ 337), *преяславьстии* (ПВЛ 198) – *перясловьські* (ПВЛ 278), *печерьстии* (ПВЛ 273) – *печерьські* (ПВЛ 219), *половечьстии* (ПВЛ 298) – *половечьські* (ПВЛ 321).

Характерно, що “старослов'янізована” форма ад'єктивного суфікса буває як вокалічною, так і консонантною. Але консонантний варіант літописці послідовно вживають тільки в лексемі *рустии*, усі інші прикметники зберігають зредуковану фонему /ь/. Незважаючи на те, що суфікс *-ьск-* у старослов'янській формі (*-ьст-*) уживається в похідних від географічних назв як східнослов'янського, так й іншомовного походження, він не викликає ніяких змін ні в словотвірних моделях, ні в характері морфологічних явищ на межі твірної топооснови та словотворчого суфікса.

У середньоукраїнській та новій українській мові похідних прикметників із суфіксом *-ьст-(-ст-)* немає. Це є свідченням того, що словотвірна система української мови звільнилася від староцерковнослов'янських елементів давньосхіднослов'янської доби.

Давні східнослов'янські писемні пам'ятки фіксують велику кількість відтопонімних прикметників, до складу яких уходять неусічені топооснови. Ця якість була притаманна топоформантам *-ов-, -ев-, -ин-, -ичь-, -ьнь* тощо. Напр.: *Ростовь* (ПВЛ 345) – *ростовський* (ПВЛ 256), *Черниговь* (ПВЛ 347) – *черниговський* (ПВЛ 347), *Вельнь* (Гр., 128) – *вельньський* (Гр., 123), *Люблинь* (Гр., 67) – *люблиньський* (Гр., 78), *Лебедевь* (Гр., 154) – *лебедевський* (Гр., 129), *Гадичь* (Гр., 212) – *гадичьський* (Гр., 221), *Галичь* (ПВЛ 404) – *галицьський* (ПВЛ 404) та ін. Тільки незначна кількість прикладів засвідчує, що елізія у давньосхіднослов'янській мові була процесом живим. Так, Грамоти XIV ст. рееструють елізію топоформантів *-ичі*: *Бышковичі* (Гр., 98) – *бышковську* границу (Гр., 98), *-иј-*: *Ополие* (Гр., 156) – князь *опольскои* землі (Гр., 156), *Асурия* (ПВЛ 36) – *асурійський* (ПВЛ 78), *-ьк-*: *Ретовька* (Гр., 44) – *ретовская* пуша (Гр., 45). У назвах неслов'янського походження, зокрема в топонімах із суфіксом *-г-а*, спостерігаємо послідовне усічення топоформанта *-г-*, пор.: *Кокшенга* (ПВЛ 76) – *кокшеньський* (ПВЛ 87).

Епентетичний [л'], що утворився, як відомо, унаслідок взаємодії [j] з губними приголосними, зазнає усічення непослідовно. Проте очевидно, що це був процес тривалий і активний, бо вже в “Повісті врем'яних літ”, одному з найдавніших літописів XII століття, знаходимо форми з елізією [л'] на зразок *Переяславль* (ПВЛ 36) – *перейславський* (ПВЛ 89), а в Грамотах XIV ст. трапляються похідні із вставним [л'], який послідовно зберігається у відтопонімних прикметниках, пор.: *Теребовль* (Гр., 176) – *теребовльська* земля (Гр., 179), *Ярославль* (Гр., 89) – *ярославльська* земля (Гр., 91), *Перемышь* (Гр., 148) – *перемышьская* волость (Гр., 148).

Отже, процес елізії епентетичного [л'] не завершується в другій половині давньосхіднослов'янського періоду, а переходить у наступний етап розвитку української мови.

Східнослов'янські писемні пам'ятки різних жанрів відображають процес виникнення так званих “морфемних вузлів”, на що свого часу звернув увагу В.О. Горпинич [2, с.117]. До них належать стягнені форми *-цк-, -чк-, зьк-*, які утворюються внаслідок накладання словотворчого суфікса *-ьск- (-ск-)* на фіналь топонімної основи в процесі творення прикметників. Проте можливості такого глибинного процесу взаємопроникнення морфем обмежені характером фінальних фонем основ географічних найменувань. Як засвідчують приклади, “морфемні вузли” можливі за умови поєднання форманта *-ьск-(-ск-)* і топооснови на /ц/, факультативно /г/, /к/, /ч/, пор.: *Половцьи* (ПВЛ 23) – *половецький* (ПВЛ 34), *Городець* (ПВЛ 54) – *городецький* (ПВЛ 65), *Варягы* (ПВЛ 21) – *варязький* (ПВЛ 22), *Галич* (ПВЛ 78) – *галицький* (ПВЛ 79), *Грецьи* (ПВЛ 56) – *грецький* (ПВЛ 57) та ін.

Однак словотворення відтопонімних прикметників на *-ьск-ьи* не завжди потребує таких глибинних процесів взаємодії словотворчих засобів. Чергування на морфемному шві реалізує мінімальне взаємопроникнення морфем, несуттєво модифікуючи фіналь твірної основи. Тому часто та сама писемна пам'ятка фіксує прикметники з

“морфемними вузлами” і без них, пор.: *половецькый* (ПВЛ 34), *половечьскый* (ПВЛ 35), *грецькый* (ПВЛ 57), *гречьскый* (ПВЛ 58), *галицькый* (ПВЛ 78), *галичьскый* (ПВЛ 78) та ін. Це означає, що утворення стягнених форм не було загальним явищем.

На кінець XIV ст. форми на **-цк-**, **-ск-** утверджуються в мові Південно-Західної Русі, остаточно витіснивши нестягнені ад’єктивні деривати. Про це переконливо засвідчує дослідження актової мови XIV ст. Так, у Грамотах XIV ст. послідовно вживають прикметники: *смотрицкая* земля (від *Смотричь*) (Гр., 95), *галицкая* волость (від *Галичь*) (Гр., 68), *вязовецкий* дворъ (від *Вязовець*) (Гр., 134), *Любецкий* мостъ (від *Любечь*) (Гр., 99), *Поддубецкий* лесъ (від *Поддубець*) (Гр., 78) та ін.

Крім того, у грамотах, здебільшого галицьких за походженням, зафіксоване ще одне цікаве явище у відтопонімічних прикметниках, на яке звернула увагу Л.Л. Гумецька [3, с.117]. Це асимілятивна зміна щодо м’якості в групах “мякий приголосний + **-ск-**”, крім груп “м’який сонант + **-ск-**”, відома в західноукраїнських говірках. Унаслідок цього західноукраїнські говірки зберегли непалатальні прикметникові суфікси **-ск-ий**, **-цк-ий**. Така асимілятивна зміна відбилася в українській актовій мові XIV-XV ст., напр.: *володимерскый* (Гр., 78), *лучичскый* (Гр., 45). Проте мові грамот і актів XIV ст. властиве також написання **-ьск-**, що вказує на палатальний характер кінцевого звука топооснови, пор.: *лучичьскый* (Гр., 76), *володимерьскый* (Гр., 88).

Дослідження пам’яток ділової писемності виявило написання відтопонімічних прикметників із формантом **-ск-**, який виступає у формі, властивій сучасній українській мові: **-ськ-**, **-цьк-**. Напр.: *трубецький* воевода (Гр., 67), *Пруська* земля (Гр., 49), *Подьгаєцький* путь (Гр., 67) та ін.

У XIV столітті в українській мові в процесі творення відтопонімічних прикметників відбувалися фузійні явища. Так, як додатковий засіб, що супроводжував афіксацію, зафіксовано чергування фонем. В.О. Горпинич, зокрема, зазначає, що чергування – це засіб злиття морфем, спосіб взаємопроникнення морфем у дериваційному акті, але не такий глибокий, як накладання, тому що він не призводить до зникнення межі між словотворчими морфемами [2, с.117]. В українській мові згаданого періоду відбуваються чергування двох типів: чергування на межі, що проходить між основою і дериваційним суфіксом, і чергування всередині основи. На межі спостерігаємо здебільшого альтернативі приголосних фонем, усередині основи – чергування голосних фонем: *Бистриця* (Гр., 78) – *бистрической* (Гр., 87) та ін.

Отже, у північних діалектах давньосхіднослов’янської мови при творенні відтопонімічних прикметників фузійні явища поступово зникають і вже в XV столітті змінюються аглютинативними – нульовим взаємопроникненням морфем. У південно-західних діалектах поєднання словотворчих морфем має інший характер. Тут спостерігаємо й чергування, й накладання словотворчих морфем.

У пам’ятках української мови, здебільшого XIV ст., коли зредуковані голосні в складі ад’єктивного форманта **-ск-** давно зникли й на їхньому місці утворився або нуль звука (слабка позиція), або голосна фонема повного творення /e/ (сильна позиція), виявлено варіантні написання суфікса **-ск-** у складі відтопонімічних прикметників: **ьск-**, **-ск-** і **-ьск**, що являють собою, очевидно, різні орфографічні фіксації того самого фонетичного факту – консонантного суфікса **-ск-**. Розрізнення ж варіантів має кілька пояснень. По-перше, варіант **-ьск-** можна назвати орфографічним явищем, продуктом

творчості писаря для XIV ст. Адже ніякого голосного звука перед **-ск-** вже не було, але орфографічна норма вимагала написання **-ьск-**. Князівські ж писарі, як відомо, були досить грамотними людьми. Цікавим, на нашу думку, є й варіант **-ьск-**. Його можна вважати компромісом орфографії та орфоєпії: орфографія вимагала написання перед **-ск-** знака зредукованого колишнього **ь**, а орфоєпія не допускає написання **ь** після твердого приголосного. Варіант **-ьск-** виступає яскравим свідченням ствердіння приголосного основи перед **-ск-**.

Щодо консонантного варіанта **-ск-**, то його необхідно визнати чисто фонетичним, орфоєпічним явищем: переписувач свідомо відступає від норми заради точного запису звучання або ж допускає орфографічну помилку під тиском живого мовлення. Досліджуваний матеріал засвідчує ці твердження. У відтопонімічних прикметниках, утворених від топонімів із фонемою **/в/** у фіналі, переважають варіанти **-ьск-**: *Львовъская* земля (Гр., 78), *Ряшювъская* волость (Гр., 123), *Колковъский* гостинець (Гр., 45), *литовъская* земля (Гр., 89), *кракувъский* староста (Гр., 67). Вони однозначно вказують на ствердіння приголосного **[в]** перед суфіксом **-ск-**.

Отже, вивчення словотвору відтопонімічних прикметників у текстах різножанрових пам'яток давньосхіднослов'янської писемності засвідчило, що вже до XIV століття сформувався продуктивний словотвірний тип на **-ськ-ий**, властивий сучасній українській мові. Суфікс **-ск-** у XIV столітті був тільки консонантним, його вокалічний варіант, який почав уживатися у формі **-єск-ий**, став іншим, синонімічним суфіксом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 595 с.
2. Горпинич В.О. Відтопонімічні прикметники в українській мові / В.О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1976. – 142 с.
3. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови / Л.Л. Гумецька. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
4. Мейе А. Общеславянский язык / А.Мейе. – М.: Изд-во ин. л-ры, 1951. – 492 с.
5. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов / В.П. Нерознак. – М.: Наука, 1983. – 208 с.
6. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова / Г.П. Півторак. – К.: Наук. думка. – 200 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Гр. – Грамоти XIV ст. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
ПВЛ – Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во вост. л-ры, 1962. – 577 с.
НЛ – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 640 с.

Зоя Валух

ОТТОПОНИМИЧЕСКИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В ИСТОРИИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассмотрены особенности образования оттопонимических прилагательных и их место в истории словообразовательной системы украинского языка. Изучены морфонологические процессы, а также система словообразовательных средств выражения словообразовательного значения прилагательных.

Ключевые слова: имя прилагательное, словообразовательный суффикс, топоним, словообразовательный потенциал.

Zoya Valyukh

THE ADJECTIVES FORMED FROM TOPONYMICS IN THE HISTORY OF WORD FORMATIVE SYSTEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Particular qualities of word-build of adjectives formed from toponymics and this adjectives' place in the history of Ukrainian language are considered in the article. Morfonological processes and system of derivational expression of derivational meaning of adjectives are investigated.

Key words: adjective, derivational suffixes, toponim, word-building potential.